

21

दलित आत्मचरित्रातील समाजवास्तव

प्रा. अंकुश भारत घुले
राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना -

१९६० च्या दशकात मराठीमध्ये दलितसाहित्याचा प्रवाह रुढ झाला. दलितसमाजातील दुःखाला वाचा फोडण्याचे काम या साहित्य प्रवाहाने केले. अत्यंत सशक्तपणे आपले विचार साहित्याच्या माध्यमातून त्यांनी मांडले. त्यामुळे मराठीसाहित्याच्या क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल घडून आला. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे या साहित्यिकांचे प्रेरणास्थान होते. त्यांच्या वैचारिक अधिष्ठानातूनच हे दलितसाहित्य आकारला आले आहे. या दलितसाहित्यातून विद्रोह आणि नकार यांची विजे पेरली गेली. म्हणजेच या साहित्याने अन्यायमूलक व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह केला. त्यातून मानवतेचा संदेश दिला गेला. मानवी जीवनाविषयी आस्था निर्माण होण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न केले गेले. त्यामुळे दलितसाहित्याचे नवीन पर्व मराठीसाहित्यात निर्माण झाले असे आपण नेहमी म्हणत असतो. दलितसाहित्यातून दलित समाजाच्या जाणिवा व्यक्त होणे स्वाभाविक आहे. परंतु त्या व्यक्त होताना त्याची भाषा ही आक्रमक स्वरूपाची असलेली आपणाला दिवून येते. म्हणून दलितसाहित्य आपणाला जिवंत वाटते ते साहित्य वाचकाच्या काळजाला भिडते. या साहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिमूर्तीचा वापर करून दलित समाजाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार प्राप्त करून देण्याचे काम केले.

दलितसाहित्यिकांनी जवळ-जवळ साहित्याच्या सर्वत्र प्रकारातून लेखन केले आहे. कविता, कथा, नाटक आणि आत्मकथन यांनी दलित साहित्यप्रवाह

समृद्ध करून आणि त्यातून दलित आत्मकथनाची संख्या जास्त आहे या आत्मकथनाचा दलितसाहित्यिकांनी प्रभावीपणे वापर करून घेतला आहे. यानून दलितसमाजाचे जीवन, समाजाचा उपेक्षित भाग, इतर समाजाकडून होणाऱ्या सततचा अन्याय, समाजात असणारे खालच्या दर्जाचे स्थान विस्तृत करून सांगितले आहे. त्यामुळे दलित आत्मचरित्राची वास्तवाच्या कमांडीवर आपला ठसा उमटविणारी आहेत दलितसमाजाचे खरे समाजवास्तव पाहायचे असलेतर या दलित आत्मकथनाचा अभ्यास करवा लागेल. म्हणून प्रस्तुत शोभनिकेसाठी आपण दलितसाहित्यातील निवडक आत्मचरित्रामधील समाजावास्तव अभ्यासासार आहोत.

दलित साहित्याची संकल्पना -

दलित आत्मचरित्रातील समाजवास्तव समजावून होत असताना आपणाला अगोदर दलितसाहित्याची संकल्पना समजावून होणे आवश्यक आहे. म्हणून दलितसाहित्याची संकल्पना आपणाला पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

'दलित' या शब्दाचा अर्थ शोषित, उपेक्षित, पीडित, श्रमिक समाज असा होतो. त्याला क्रांतीचा संकेत असतो. यावरूनच अनेक अभ्यासकांनी दलित साहित्याच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. त्याचा थोडक्यात परामर्श घेऊया.

१. बाबुराव बागुल -

माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करणारे, माणसाला महान करणारे, वंश, वर्ण आणि जाती श्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध करणारे जे साहित्य असलेले दलित साहित्य होय.

२. गंगाधर पानतावणे -

दलितसाहित्य म्हणजे मुक्तीगीत, दलितसाहित्य म्हणजे आत्मशोष; दलितसाहित्य म्हणजे नाकारलेल्या जीवनाचे दर्शन, दलितसाहित्य म्हणजे मूलगामी जाणिवांचा नवा आविष्कार.

३. राजाडाले -

जा-जा समाज रचनेविरुद्ध आणि सांस्कृतिक व्युत्पन्नरुद्ध लढण्यात दृष्टिकोन घेऊन साहित्य निर्मितो तरेल आणि वाट चूकलेल्या समाजाला वाटेवर आणिल

तो-तो दलितसाहित्यिक असेल आणि त्यानेसाहित्य दलिततांच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेले असेल

प्रतिनिधिक स्वरूपात वरील तीन दलितसाहित्याच्या व्याख्या अभ्यासत्यानंतर दलितसाहित्य म्हणजे, पिढ्यान्पिढ्या उपेक्षित समजल्या गेलेल्या समाजाची करुण कहानी आक्रमक भाषेत मांडणारेसाहित्यहोय, असे आपण म्हणू शकतो

दलित आत्मचरित्राचे स्वरूप —

दलित आत्मचरित्रातउपेक्षित समजल्या जाणाऱ्या विविध जाती-जमातीतील समाजजीवनाचे चित्रण आले आहे. हेचित्रण वास्तव स्वरूपाचे आहे. यामधून वेदना, विद्रोह, नकाराचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो आपल्या वाटचला आलेली दुःख आत्मकथनाच्या माधुयमातूनसमाजापुढे मांडलेली आहेत. ही जरी वैयक्तिक आत्मचरित्रे असलीतरीती त्या-त्या विशिष्ट जातीचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतात. कारण लेखक ज्या समाजात जन्मला त्या समाजाची काहीठळक वैशिष्ट्ये त्यांच्या आत्मचरित्रातून आली आहेत. म्हणूनती वैयक्तिक न गहनासमाजाचेप्रतिनिधित्व करतात. या आत्मचरित्रांची भाषा परखड व आक्रमक स्वरूपाची असलेली दिसून येते कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रेरणा याच्या पाठोमागे असलेली आपणाला दिसून येते. दलित आत्मचरित्रकार वेगवेगळ्या जाती-जमातीतून आले असल्यामुळे त्या-त्या समाजातील सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आली आहेत. माणसाच्या जीवनातील दुःख, वेदना, विद्रोह पहिल्यांदा दलित आत्मकथनातून मोठ्या प्रमाणावर चित्रित झाले आहे. म्हणूनच दलित आत्मचरित्रे वास्तवपूर्ण स्वरूपाची वाटतात. दलित आत्मचरित्राची भाषाही विशिष्टसमाजाची भाषा आहे या आत्मचरित्रातून येणारे समाजवास्तव हे त्या समाजातील वेदनेचा हुंकार आहे. यातील काही प्रमुख आत्मचरित्रांचा आढावा घेऊया

दलित आत्मकथनातून आलेले समाजवास्तव —

दलित आत्मकथनाविषयी प्रा. ग. ग. जाधव लिहितात, दलितसमाजातील सर्वेदनाशील मनाने सामाजिक जाणितच गुरफटून राहिले पाहिजे मी समाज आहे व हातोहे सामाजिक संजनेती मन झापातून गेली पाहिजेत

१. बाटुत — दया पवार

१९७८ मध्ये आपणविरचयित झाले. मराठी भाषेतील पहिले खंडित आत्मचरित्र म्हणून या आत्मचरित्राची ओळख आहे या आत्मचरित्रातून भारतीय समाजातील उपेक्षित वर्गाच्या जाणित व्यक्त झाल्या आहेत या आत्मचरित्रातून वेगवेगळ्या अस्तित्वाचे वर्णन आले आहे गुढईगायल्या मराठवाड्याचे सामान्य दलित माणसाने जीवित आपली कडवण झाले आहे अरपृश्य समाजातील व्यक्तींना फारसतयाद्वीने जीवित राहामध्ये जगावे लागते. याने वास्तव चित्रण दया पवार यांनी या आत्मचरित्रातून केलेले आहे दलित समाजामध्ये हळूहळू होत चाललेले बदलही लेखकांनी टिपले आहेत. दलिताना उपेक्षित म्हणून मिळणारी वागणूक फारच भयानक आहे. माणूस म्हणून या समाजाला समाजामध्ये स्थानच नाही असे लेखक म्हणतात. या आत्मचरित्रातून आलेले दलितसमाजाचे समाजवास्तव भयावह स्वरूपाचे आहे असे आपणाला म्हणता येईल.

२. आठवणीचे पक्षी — प्र.ई. सोनकांबळे

दलित समाजात जन्माला आल्यामुळे जे दुःख दारिद्र्य व अपमान त्यांच्या वाटचला आल्या त्याचे चित्रण प्र.ई.सोनकांबळे यांनी या आत्मकथनातून घडविले आहे. त्यांना बालपणापासून ते प्राध्यापक होईपर्यंत आलेले अनुभव यातून व्यक्त केले आहेत. यांना आलेले अनुभव हे फारच भयानक स्वरूपाचे आहेत. गावामध्ये एखादे जनावर मेलेतरत्याचे मांस मिळविण्यासाठी कराना लागणारा संघर्ष त्यांनी मांडलेला आहे. गावामध्ये मेलेल्या जनावरांचे मांस या दलितसमाजातील लोकांना खावे लागत होते. प्राण्यापेक्षाहीत्यांची भयानक परिस्थितीहोती. याबरोबरच गावामधील महारवाडा, मांगवाडा व त्यांचे जीवन लेखकांनी आत्मचरित्रातून रेखाटलेले आहे. स्वतः लेखकाला देखील पोटासाठी अनेक खालच्या दर्जाची कामे करावी लागली आहेत. यानेही वर्णन या आत्मचरित्रातून आले आहे.

३. उपरा — लक्ष्मण माने

आपल्या आत्मकथनाविषयी स्वतः लेखक म्हणतात, जे जगलो, जे भांगल, अनुभवलं, ते-ते

